

19356.

D E
M A N
IN DE
VIER TIJDPERKEN
ZIJNS LEVENS

DOOR
A. LOOSJES P.Z.

MET PLATEN.

By Permission of the author.

TE HAARLEM
BIJ A. LOOSJES P.Z.
MDCCCIX.

Van kind tot volwassene

Overgangsrituelen in Nederland van de Franse tijd tot de Eerste Wereldoorlog

PIETER R.D. STOKVIS

In 1849 schreef Jan den Besten uit Noordeloos aan zijn verwanten in het verre Amerika: 'de kleine Bastiaan gaat aanstaande voorjaar, indien wij het beleven, in den broek. Hij zal een aardige snuiter zijn, want zijn bek staat nooit stil.' Wat betekende 'in den broek gaan' en waarom was het belangrijk genoeg om in een brief te vermelden?

Het was één van de rituelen die de overgang van de ene naar de andere leeftijdsgroep markeerde. Dergelijke overgangsrituelen in het Nederland van voor de Eerste Wereldoorlog staan centraal in dit artikel. Meer in het bijzonder zal ik de volgende vragen proberen te beantwoorden:

1. Welke leeftijdsgroepen onderscheidde men tot de volwassenwording en welke criteria hanteerde men daarbij?
2. Met welke rituelen ging een wisseling van leeftijdsgroep gepaard en hoe beleefde men die wisseling?
3. Verschilden de leeftijdsgrenzen en overgangsrituelen voor boeren (plattelandsbewoners), burgers (stedelingen) en arbeiders, en voor jongens en meisjes?

Het antwoord op deze vragen wordt vooral gezocht in egodocumenten.² Ter aanvulling zijn verhandelingen en literaire bronnen gebruikt. Eerst zal ik enkele contemporaine leeftijdsindelingen behandelen en vervolgens voor het platteland en de stad afzonderlijk de overgangsrituelen bespreken en interpreteren.

Leeftijdsgrenzen

In het Oud-Hollands-Romeinse Recht gold 25 jaar als meerderjarigheidsleeftijd. Het Wetboek Napoleon (1809) introduceerde de leeftijd van 23 jaar als compromis tussen de Hollandse traditie van 25 jaar en de grens van 21 jaar uit de Napoleontische Code Civil, die in Nederland van 1811 tot 1838 van kracht was. Dit compromis was ook te vinden in het Burgerlijk Wetboek van 1838 totdat in 1905 21 jaar terugkeerde.³ De wettelijke huwelijksleeftijd voor de man was 18 jaar en voor de vrouw 16 jaar. Als het echter

om de toestemming tot een huwelijk ging, strekte de ouderlijke macht zich uit tot 30 jaar. Meerderjarigen konden hieraan slechts ontkomen via een beroep op de kantonrechter. De macht van de vader ging zo ver dat hij (formeel tot 1921) de arrondissementsrechtbank kon verzoeken minderjarige en meerderjarige kinderen een 'vaderlijke correctie' toe te dienen d.w.z. op zijn kosten gevangen te zetten. Onder de Code Pénal (1811-1886) was een kind met 16 jaar strafrechtelijk steeds meerderjarig. Het Crimineel Wetboek (1809-1811) en het Wetboek van Strafrecht (1886-1905) kenden respectievelijk een grens van 12 en 10 jaar waarbeneden kinderen straffeloos waren, terwijl de Code Pénal die een dergelijke benedengrens niet kende, alleen de doodstraf en schavotstraffen voor kinderen beneden de 16 jaar verbood. In de Kinderarbeidswet van 1874 en de Arbeidswet van 1889 werd de grens gelegd bij 12 jaar.⁴ In de negentiende eeuw kende de wetgeving dus als belangrijke leeftijdscesuren 12, 16/18, 23 en 30 jaar.

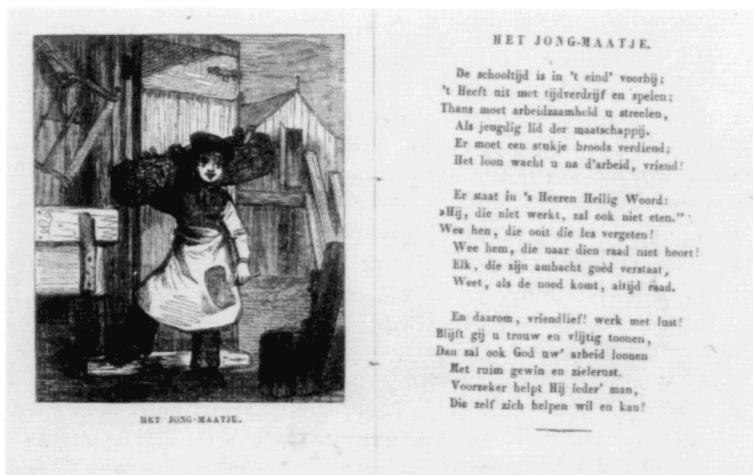
De indeling naar 'tijdperken des levens' van de volkstelling uit 1849 onthult dat er rekening gehouden werd met kinderen tot 5 jaar, scholieren tot 12 jaar, lerende en werkende jongeren tot 16 jaar en (ongehuwde) jongeren van 16 tot 25 jaar.⁵ Eenzelfde leeftijdsindeling vinden we bij traditionele festiviteiten zoals het sinterklazenfeest op de Waddeneilanden. Op Schiermonnikoog moeten de jonge gemaskerde Klaasomes (tot 17 jaar) op 5 december 7 uur 's avonds het veld ruimen voor de volwassen 'Klozum'. Op Ameland doen de jonge 'banevegers' van 12 tot 17 jaar op de avond van 4 december hun rondgang, de volwassen banevegers of 'sundeklazen' op de volgende avond. Bij de traditionele kortebaannijderijen in Friesland verschenen voor de 160 meter mannen en junioren (17-19) op het ijs, voor de 140 meter vrouwen en jongens tot 17 jaar en voor de 120 meter meisjes tot 17 jaar.⁶

Het woordenboek van Chomel uit 1778 geeft enig inzicht in de criteria die bij de leeftijdsindeling gehanteerd werden. Onder 'kindertijd' werd verstaan de speel- en leertijd die aanving met de ontwikkeling van de rede of verstandelijke vermogens omtrent 7 jaar. Over 'jonkheid' werd vermeld: 'jongelingschap [...] strekt zich tot aan den mannijken ouderdom uit en gaat zelden verder dan vijfendertig jaaren'. 'Huwbaarheid' werd geassocieerd met lichamelijke veranderingen: haargroei, stemwisseling en maandstonden. 'In de steeden en bij de rijke lieden, daar de kinderen in overvloed met voedzame spijzen verzorgd worden, raaken zij vroeger tot dien staat. Op het land en onder arme menschen zijn de kinderen agterliker, omdat zij gering en al te weinig voedsel gebruiken. Zij zijn ten minsten twee of drie jaaren meerder noodig. In alle de zuidelijke deelen van Europa zijn de meeste meisjes met 12 en de jongens met 14 jaaren huwbaar, dog in de noordelijke landen koomen de eersten nauwelijks met 14 en de laatsten met 16 jaaren tot dien staat.'⁷

De volgende druk van Chomels woordenboek uit 1786 tekende bij 'jongelingschap' aan dat die periode van volgroeing tot volwassenheid na de kinderjaren 'doorgaans gerekend [wordt] van veertien of vijftien jaaren af

tot op vijftientig'.⁸ Het woordenboek van Bomhoff uit 1858 vermeldde bij 'kind' 'van de geboorte tot het tiende of twaalfde jaar, knaap of meisje', bij 'knaap' 'een jongeling [. . .] tot omstreeks het veertiende jaar' en bij 'jongeling' 'tusschen knaap en man'.⁹ Calisch (1864) en Van Dale (1884, 1898 en 1914) gaven bij 'jongeling' de korte omschrijving 'jong manspersoon b.v. van 12 tot 20 jaar'.¹⁰ De tweede druk van de Winkler Prins uit 1884-1888 stelde bij 'kind' dat 'de kinderlijke leeftijd loopt van de geboorte tot aan den 13- tot 15-jarigen ouderdom'; Vivat's geïllustreerde encyclopedie verklaarde het waarom van die grens: 'tot op 't intreden der puberteit (wat in Midden-Europa bij jongens tusschen het 16-18de, bij meisjes tusschen het 13-16de jaar plaats heeft) spreekt men van knaap of meisje'.¹¹ Uit deze omschrijvingen is af te leiden dat er onderscheid gemaakt werd tussen kind, knaap (meisje) en jongeling (jongedochter), dat geslachtsrijpheid pas op 15-jarige leeftijd of later bereikt werd en dat de groei pas op 25-jarige leeftijd voltooid was.¹²

Geslachtsrijpheid bracht gevaren met zich mee. Loosjes waarschuwde de jongeling in bedekte termen tegen de gevaren der wellust. Duidelijk was hij daarentegen over de betekenis van het overgangsritueel waarmee dit

Met 12 jaar begon na de schooltijd het arbeidzame leven voor een 'jong-maatje' uit de arbeidende klasse of kleine burgerij. (*Almanak tot Nut van 't Algemeen* voor 1848)

artikel opende. Het aantrekken van de broek symboliseerde de overgang van het 'dierlijk tijdperk [...] der onnoozele kindschheid' naar een door gang en spraak gekenmerkte leeftijd en maakte het onderscheid tussen het sterke en zwakke geslacht nu aan de kleding kenbaar. Deze huldiging als man en stamhouder was 'een vreugdedag in het huishouden'.¹³ Hoe dergelijke mijlpalen in de levensloop beschreven en herinnerd werden op het platteland en in de stad, komt nu aan de orde.

Kindertijd en jeugd op het platteland

In de traditonele plattelandssamenleving waren de leeftijdsgroepen duidelijk afgebakend en werden de overgangen door rituelen gemarkeerd. Door het afleggen van de uiterlijke kentekenen van de vorige leeftijdsgroep, het aannemen van nieuwe uiterlijkheden en het ondergaan van overgangsrituelen werd men in de nieuwe groep opgenomen met de voorrechten en verplichtingen van dien. Omstreeks hun vierde verjaardag kregen jongens die tot dan toe om praktische redenen als meisjes gekleed waren, de broek aan.¹⁴ Deze gewoonte om jongens in de peuterleeftijd jurkjes aan te trekken verdween pas na 1920 in de meeste streken.¹⁵

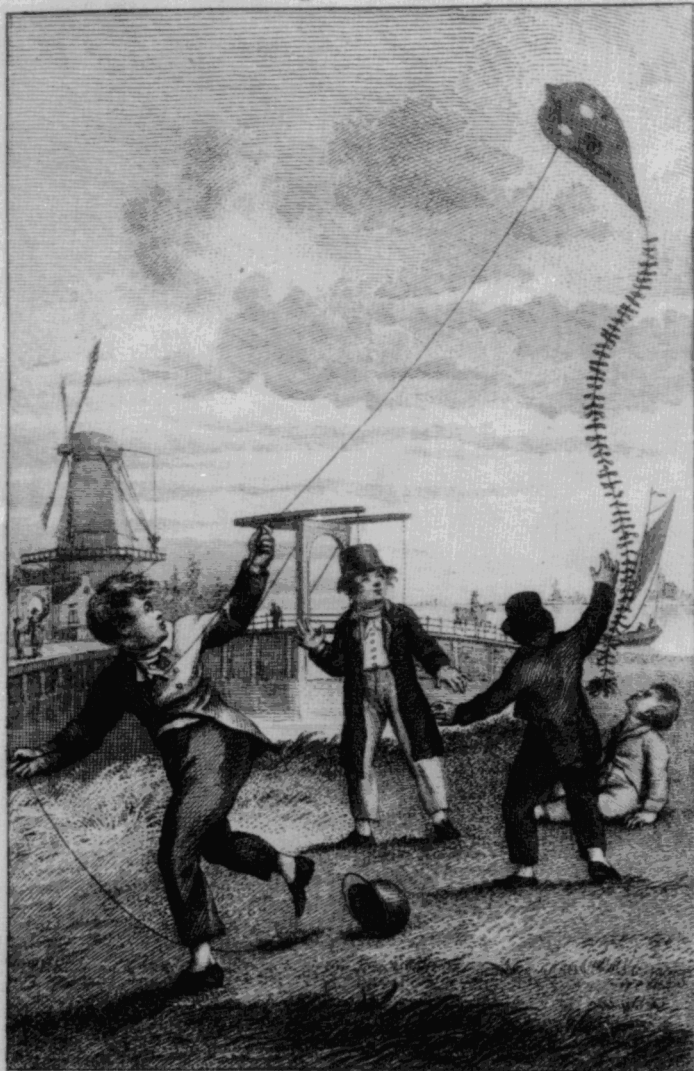
Het ten einde lopen van de kinder- of lagere schooltijd ging gepaard met overgangsrituelen die zowel jongens als meisjes betroffen en dikwijls en levendig gememoreerd werden. In zijn autobiografie *With a Dutch accent* geeft David de Jong, die in 1905 als zoon van een timmerman in een Fries dorp geboren werd, er een levendige beschrijving van. In Wierum waar hij opgroeide, werden twaalfjarigen ter gelegenheid van het Sinterklaasfeest 'uitgezouten': zij vonden 's morgens zout in hun zakken en turven in hun dichtgeknoopte mouwen en broekspijpen. Na de schooltijd kreeg de nieuwbakken jongeling dezelfde kleding als een volwassen man en werd dienovereenkomstig gedrag verwacht.¹⁶ Dit uitzouten of afzouten dat tot het midden van de achttiende eeuw een algemeen gangbaar gebruik was, kwam rond 1914 alleen nog op het Friese, Groningse en Overijsselse platteland voor.¹⁷ In *When I was a girl in Holland* beschrijft een in 1878 geboren Friese boerendochter hoe een meisje na de 'gekkenleeftijd' van elf jaar op twaalfjarige leeftijd haar eerste zilveren oorijzer kreeg en in volwassen kleding gestoken werd.¹⁸ In Zeeland betekende het einde van de schooltijd voor landarbeiderskinderen ook uit huis gaan: 'Als je twaalf werd, kon je vertrekken thuis. De jongens konden een boer op zoeken om als knecht in de kost te gaan en de meiden gingen dienen bij de boer.'¹⁹ Voor katholieke kinderen ging deze overgang (totdat in 1910 de kindercommunie werd ingevoerd) gepaard met de eerste plechtige communie waarvoor de meisjes haar volwassen dracht, muts en sieraden kregen en de jongens hun eerste pak.²⁰ De jongens en meisjes die omstreeks hun twaalfde het ouderlijk huis verlieten, bleven nog wel enige jaren afhankelijk van hun ouders die de arbeidsovereenkomst sloten. Met 16 of 17 jaar regelden meiden en knechten hun

eigen zaken.²¹ Symbolisch kwamen deze mondigheidsstadia soms tot uiting aan tafel: bij 12 jaar verkreeg men het statusvoorrecht van te mogen zitten, maar pas bij 18 jaar mocht men meepraten (ca. 1910).²² Van 12 tot en met 16/18 jaar behoorde men tot de werkende, lerende of studerende jeugd. Het was een periode van onderschikking aan ouders, bazen of leraars. De werkende jongeren smaakten wel de plichten, nog niet de geneugten van de volwassenheid. Zij verdienden weinig als onvolgroeide werkracht, jongmaatje in opleiding of dienstmeisje, en waren uitgesloten van vermaak en hofmakerij van de oudere jeugd. In Drentse dorpen moest het 'kleine volkje' rond het Paasmaandagavondvuur in de loop van de avond ruim baan maken voor 'de grooteren, die langzamerhand naar voorvaderlijk gebruik zich in 't ruime zand verzamelden om bij zang en dans, gekus en gekoos, den avond te slijten'. Na afloop stroomden de 'maagden en knapen voor wie de tijd van 't minnespel [. . .] was aangebroken' naar de herberg.²³ Als gezelschap, volwaardig knecht of dienstbode met eigen inkomen ging men op het vrijerspad. De jongelingschap zag elkaar op de markt, in de herberg, op het ijs en tijdens 'spinmalen' aan huis. Overigens neigden traditionele vormen van zelfstandige jeugdcultuur te verdwijnen of plaats te maken voor (verzuilde) verenigingen onder leiding van volwassenen. Terwijl bijvoorbeeld spinmalen in Drente bleven bestaan, werden ze in Noord-Brabant na 1875 door zieleherders als onzedelijk verketterd en vervangen door vermaak onder toezicht (patronaat). Ook in Zeeland verdween na 1880 de traditioneel georganiseerde jongelingschap.²⁴

De overgang tot de status van jongeman of jongedochter werd soms gemarkeerd door een gouden (volwassen) oorijzer of muts, het opsteken van het haar, en de snit en kleur van de kleding.²⁵ Protestantse jongelieden werden dan geacht hun belijdenis te doen.²⁶ De in 1795 geboren Achterhoekse landbouwer en catechiseermeester J.D. te Winkel beschrijft de wending rond zijn vijftiende als volgt: 'Maar mijne levenswijze werd ook in andere opzichten meer slegter als beter, want daar ik nu meer tot de jongelingen als tot de kinderen behoorde zoo begon ik al somtijds naar de kroeg te gaan en kreeg vermaak in alle ijdelheden.' Die ijdelheden waren kegelen, kaarten en het lezen van zondige boeken zoals Uilenspiegel. Toch deed hij in 1815, tevens lotingsjaar voor de nationale militie, met lof belijdenis, hetgeen hem niet belette uit venstervrijen te gaan en met zijn ouders ruzie te maken over het afdragen van kostgeld.²⁷

De informeel samenkomende of formeel georganiseerde huwbare dorpsjeugd droeg zorg voor traditionele manifestaties en de regulering van de huwelijksmarkt. Bereikte een vrijgezel de kritieke leeftijd van 30 jaar, dan kreeg hij soms in Zeeland een symbolische sleutel tot de 'ossenwei' aangeboden.²⁸ Ook in Drente gold een man boven de 30 jaar als 'halfsleten jongkerel' en moest een meisje dan de hoop opgeven 'om vrouw en moeder te worden'.²⁹ Over de Groninger zeden schreef Onnekens in 1884: 'Wanneer een meisje achtentwintig jaren oud is geworden zonder geëngageerd te zijn, zegt men schertsend: de klop is erop, of 't is 'n olle achtentwintig,

DE JONGEN.

— 2. — Verleiden van het de jongs.

De vlieger stijgt met snelheid en zeer gelijkelijk naar de
hoogte.....

bl. 37.

De kindertijd van een burgerjongen was een tijd om te leren en te spelen. (A. Loosjes Pz.,
De man in de vier tijdperken zijns levens. Haarlem 1809)

hetwelk zoo veel beteekent als: zij zal geen aanzoek meer krijgen' (klop = goudgulden van 28 stuivers).³⁰ Het was een hard gelag voor oude vrijers en vrijsters de ultieme overgangsceremonie naar de volwassenheid mis te lopen!

Kindertijd en jeugd in de stad

Terwijl de schrijver Carel Scharten (1878-1950) zich herinnerde dat hij als peuter 'jurkjes' droeg, verbond Lodewijk van Deyssel (1864-1949) de overgang van kind naar jongen met de vervanging van zijn 'donker blauw clubje met twee linten' door een 'zwart lakensche pet met ribbels en schuine glimmende klep'.³¹

Met het verlaten van de lagere school veranderde het landschap in jeugdland voor burgerkinderen. Voor zover arbeiderskinderen jeugdland gekend hadden, moesten ze er afscheid van nemen. Over het verlaten van de Franse school om bij een Haagse boekhandel in de leer te gaan schreef W.P. van Stockum (1810-1898) in zijn autobiografie: 'Ik was nog geen 15 jaren oud en was dus eigenlijk de kinderschoenen nog niet ontwassen.' Toen hij 18 jaar oud in dienst trad van een Amsterdamse boekhandel, was hij de kinderschoenen zo ver ontgroeid dat hij een eigen kosthuis zocht.³² Voor de zoon van een Groningse boekhandelaar was de gymnasiumtijd (1844-1850) een voorafschaduw van de studententijd. Als vierdeklasser stak hij zich thuisgekomen in een kamerjas en werkte of las hij van 7 tot 10 op zijn kamer onder het genot van pijp of cigaar. Met zijn vrienden die een heel belangrijke plaats in zijn leven innamen, kaartte hij om geld of maakt hij lange wandeltochten buiten de stad.³³ De latere hoogleraar J.J. van Oosterzee, die als kind al predikantje speelde, schreef over dergelijke gymnasiumvriendschappen: 'In dezen kring [van letterlievende] vooral ontwaakte in mijn binnenste [...] het gevoel voor vriendschap en liefde.' Sprekende over zijn vrome moeder gaf hij tevens aan hoe hij zijn jeugd indeelde: 'in mijne kindsheid, mijne jongelingschap en de eerste jaren van mijn mannelijke leven was zij de goede Engel [...]'.³⁴ De theoloog Hugenholtz (1834-1911) herinnerde zich de hoogste klassen van het gymnasium als een periode waarin hij zich als een dandy kleepte en in een jongenskrans over literatuur en filosofie disputeerde.³⁵ Een andere theoloog uit een notabele Utrechtse familie verschaft ons enkele interessante gegevens over zijn jonge jaren. In zijn gymnasiumtijd kreeg hij een boezemvriend in de zoon van dominee Barger die naast hen was komen wonen. Van die dominee kreeg hij als oudere gymnasiast ook godsdienstonderwijs en 'heilzame waarschuwingen ten opzichte van sexueele gevaren'. Thuis werd daar niet over gesproken. Op zijn zeventiende jaar kreeg hij als 'jonge mijnheer' de huissleutel en hield hij vanuit de studeerkamer van zijn overleden vader toezicht op het personeel.³⁶ Voor Carel Scharten luiden 'heimelikheden' met een schoolkameraad, die 'een gevoel [...] van bange verslagenheid' achterlieten, rond 12 jaar 'het leven van een langen, bleeken jongen, die

DE JONGELING.

De Jongeling en zijn ouders.

Geluk, o Ouders! omhelst uwen Zoon enz.

bl. 165.

De studerende jongeling en zijn deftige ouders. (Loosjes, *De man*)

geen kind meer was' in. Met de ontdekking van de seksualiteit (zelfbevrediging) was de kindertijd 'Het verloren paradijs' geworden.³⁷

Voor arbeiderskinderen begon de ernst van het leven soms al voor het einde van de lagere school. De dochter van een decoratiesschilder zei over haar jeugd rond 1910: 'Je was maar heel kort klein in die tijd. Ik herinner me niet dat ik na m'n tiende nog speelde, je kreeg al gauw een breikous in je hand gedouwd of ik moest op m'n kleine broertjes en zusjes passen. Tot mijn elfde ging ik naar school.'³⁸ De moeder van Nel Hoenderdos kreeg na haar plechtige communie (ca. 1895) van haar vader te horen: 'Je bent nu elf jaar, zet je kinderschoenen maar onder de kast, je gaat bij je tante werken om je eigen kost te verdienen.'³⁹ Het abrupte van de overgang van schooljongen naar jongmaatje werd in een roman uit 1901 als volgt verwoord: 'Deze jongens uit den werkmansstand zouden nu in eens kleine mannen worden die meedraafden met de groote knechts, pijpjes rooken, spuwen, weekgeld verdienen [. . .]'⁴⁰

In het voorgaande hebben we de puberteit in de zin van puberleeftijd hoofdzakelijk benaderd vanuit de overgang van (school-) kind naar aankomend jongeling of jong meisje, in het volgende zullen we de overgang naar de adolescentieleeftijd uitvoeriger belichten. Een Haagse patriciër geboren in 1785 gaf een tekenende karakteristiek van de 'jongelingsjaren' van 12 tot 16 die volgden op de 'kinder- en knapenleeftijd' als een periode 'waarin men om zoo te zeggen noch visch, noch vleesch is, te oud om nog kind te kunnen zijn, te jong en te min beduidend om zich met meer gevorderde en reeds gevormde jongelingen in alles gelijk te kunnen stellen; een tijdperk waarin men nog nergens te huis is en zich een tijd lang als geïsoleerd gevoelt [. . .]' Het bereiken van de zestienjarige leeftijd viel voor hem samen met het begin van zijn ambtelijke loopbaan met een inkomen van f 600: 'waarlijk geen onaardig begin voor een zestienjarige vlasbaard, die de school pas verlaten had [. . .]'⁴¹ Willem de Clercq (1795-1844) nam op zijn twintigste verjaardag in zijn dagboek afscheid van zijn jongelingsjaren: 'bij het begin van dit nieuwe tijdperk wil ik nu ook eens recht beginnen te leven als een man en de kinderschoenen wegwerpen.'⁴² De pedagoog J.H. Gunning (1859-1951) bekende in zijn autobiografie: 'Van eigenlijke pubescentieverschijnselen heb ik niet veel last gehad [. . .]'⁴³ Een domineeszoon die in 1885 geboren was, herinnerde zich de puberteit daarentegen in termen die aan de geijkte ontwikkelingspsychologische definities doen denken. Na paradijselijke kinderjaren 'brak de puberteit in met zulke aandoeningen en schokken, dat ik mijzelf na enige jaren nauwelijks herkende.'⁴⁴ Ook de in 1878 geboren Neerlandicus Knuttel worstelde in de hogere klasse van het gymnasium met de seksualiteit. Terwijl de bijna 20 jaar oudere pedagoog Gunning kon schrijven dat in zijn jeugd de sportwoede nog niet ontbrand was, vormde het Delftse clubleven (cricket en voetbal) voor Knuttel 'een tegenwicht in het gemis van vrienden'. Over de verwisseling van de korte door de lange broek die de overgang van 'puber' naar 'adolescent' markeerde, schreef hij: 'In de derde klasse van het gymnasium droeg ik nog een

DE MAN.

Van der Meulen, van der Meulen, van der Meulen.

Gij zult niet naar het Bal gaan.....

bl. 439.

Een uitgaand meisje in een welgesteld milieu. (Loosjes, *De man*)

korte broek, iets ongehoords, al was ik een of twee jaar jonger dan de andere jongens. Het had me dan ook veel strijd gekost. Maar niet alleen vond ik de lange broek lelijk en onsportief, hij symboliseerde ook mijn overgang naar de grote mensen.⁴⁵ De Britse jongensmode van knielange broeken ('breeches') en matrozenpakken vond na 1870 ingang bij de gegoede burgerij. Hierin mag men een streven zien om burgerzonen tot hun vijftiende jaar klein te houden.⁴⁶ De transformaties van jonge gymnasiast tot jongeheer en van jongeheer tot heer lieten zich rond 1900 ook aan de hoofddeksele aflezen: 'Die hoge rijgschoenen, dat malle petje en vooral de wandelstok doen [...] al heel weinig "sportief" aan! Toch is zulk een schoolpet nog een natuurlijker dracht dan de bolhoed, waarmee de zestien- of zeventienjarigen van toen prijkten [...] Met de bolhoed gaf dit teken van waardigheid [de wandelstok] tevens iets deftigs aan de jeugdige man, die zodra hij de school met de academie verwisseld had een snor of baard ging fokken [...] Wie als scholier een pet en als aankomend jonkman een bolhoed had gedragen, moest bij zijn promotie tot werkend lid van de maatschappij zijn toevlucht nemen tot een nog deftiger hoofddeksele [...] de hoge zijden, die ook in het dagelijkse leven de gewone dracht was.'⁴⁷ Achttien jaar betekende, dat een aankomend student het voorrecht had 'nu ook tot de jongelui te behoren, die op de partijen der volwassenen verschijnen mochten'.⁴⁸ De student 'wien de dienstboden in de ouderlijke woning met eenen hem ergerlijke hardnekkigheid "jongeheer" noemden, wordt nu "mijnheer" geheten'.⁴⁹ In de studententijd genoot men de voorrechten van een volwassen status, terwijl de plichten pas na de studie kwamen.

Ook meisjes ondergingen op of na haar zestiende een uiterlijke transformatie. Een bakkersdochter geboren in 1890 verklaarde: 'Toen we zestien waren, kregen we een echte sjieke hoed. Met veren en een lint en grote hoedespelden met mooie dopjes. Prachtig. Een echt dametje voelde je je dan.'⁵⁰ Annie Salomons (geboren 1885) schreef over haar gedaanteverwisseling tot uitgaand meisje: 'Als wij, meisjes, zeventien of achttien jaar waren, staken we ons haar op. Dat was een grote gebeurtenis, want dan waren we volwassen. De dienstmeisjes noemden ons niet meer bij de naam, maar zetten er "juffrouw" voor; de jongens namen hun pet voor ons af.'⁵¹ Met het betreden van de huwelijksmarkt lieten burgermeisjes een leeftijdssperiode achter zich die sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw 'bakvistijd' werd genoemd: 'jongejuffrouwjes, die men met een smakeloos germanisme "bakvischjes" zou kunnen noemen; dametjes die op het punt staan van de korte naar de lange japonnen te worden bevorderd.'⁵² Volgens de Van Dale uit 1914 werd bakvis (kleine, ondermaatse vis) spottend gezegd van een aankomend meisje van 14 tot 17 jaar.

Op de huwelijksmarkt moest men binnen tien jaar zijn of haar slag slaan. In een roman uit 1892 krijgt een dochter die net 26 jaar is geworden, van haar vader te horen dat ze nu geacht wordt om spoedig te trouwen ten einde de benaming 'oude juffrouw' te ontlopen.⁵³ In 1933 terugblikkend op 'Die goede, oude tijd' schreef Cornelis Veth (1880-1962): 'Wij, die den

HET MEISJE.

H. Verbeke inv. del. v. J. J. P.

..... een der stoelen tot een predikstoel gebezigd enz.....

bl. 24.

Een geliefd spel was predikantje (of priesterdje) spelen. (A. Loosjes Pz., *De vrouw in de vier tijdperken haars levens*. Haarlem 1809)

tijd hebben gekend, waarin een meisje van boven de zesentwintig jaar zonder direct uitzicht op een huwelijk al een tragische figuur dreigde te worden, zullen nooit de emancipatie betreuren [...]. Ook boeken wij met voldoening de som aan levensvreugde [...] sinds de dagen waarin een vrouw van veertig zich inopte in zedigheid en degelijkheid [...].⁵⁴ Een man uit de burgerij had iets meer respijt, maar toch kreeg een ongetrouwde jongeman van 30 jaar in Emants' *Liefdeleven* van een notaris te verstaan: 'Als je d'r nou nie toekomt, dan kom je d'r nooit toe [...]' en man die op leeftijd komt, mot getrouwd zijn.⁵⁵ De kritische grens om te huwen of althans huwelijksbeloften uit te wisselen was zowel in de stad als op het platteland 30 jaar. Jong en oud lagen naar jaren gerekend in de beleving dichter bij elkaar dan tegenwoordig. Een Vlaams aftelversje maakte de jeugd daar al vroeg mee vertrouwd: '10 Zijn onze kinderjaren, 20 Denkt men aan het paren, 30 Moet men zijn getrouwd, 40 Is men reeds oud [...].'⁵⁶

Samenvatting en conclusies

Tot de volwassenwording werd de jeugd verdeeld in kinderen en jongelingen of jongedochters, die weer onderscheiden werden in knapen of meisjes en geslachtsrijpe, huwbare jongeren boven de 16/18 jaar die overigens pas met 25 jaar volgroeid waren. Na de speel- en leertijd begon met 12 jaar de voorbereiding op de maatschappelijke rol door middel van studie en beroepsopleiding of de inschakeling in het arbeidsproces onder 'voogdij' van ouders en bazen. Boven de 16/18 jaar onttrokken plattelandsjongeren zich geleidelijk aan deze bevoogding. In tegenstelling tot uitgaande burgerdochters kregen ook burgerzonen dan meer bewegingsvrijheid. De overgangen waren kenbaar aan een verandering van kleding, hoofddeksel of haardracht en gingen soms gepaard met een uitgesproken ritueel.

Op het platteland kregen jongens na hun vierde verjaardag met enig ceremonieel hun eerste broek aan. Met 12 jaar werden ze in volwassen kleding gestoken om in de leer te gaan bij een ambachtsbaas of aan het werk te gaan in het boerenbedrijf. In de noordelijke provincies werd een jongen dan ter gelegenheid van het Sinterklaasfeest uitgezouten. Elders, waar het feest geëvolueerd was van kinderfeest tot gezinsfeest, was deze gewoonte al lang verdwenen. Een meisje kreeg met 12 jaar haar eerste oorijzer of in ieder geval haar volwassen dracht. Katholieke jongens en meisjes ondergingen deze gedaanteverwisseling (tot 1910) ter gelegenheid van de eerste plechtige communie. Pas met 16/18 jaar kregen ze behalve plichten ook rechten; ze sloten zelf arbeidsovereenkomsten, zochten elkaars gezelschap (jongelingschap, spinmalen e.d.) en gingen op vrijersvoeten tot ze een partner gevonden hadden of boven de 30 jaar van de huwelijksmarkt geweerd werden. Overigens stonden de traditionele vormen van organisatie en gezellig verkeer van de huwbare jeugd na 1870 onder druk: een op de steden georiënteerde levensstijl en meer in het bijzonder het verzuilde verenigingsleven waren in opmars.

In de stad droegen burgerzonen ook jurkjes tot hun vierde verjaardag. Eén of twee jaar nadat ze de broek aangekregen hadden verruilden ze de kindermuts voor de schoolpet. Na 1870 waren schooljongens uit de gegoede burgerij herkenbaar aan de korte (knielange) broek en het matrozenpak op zondag, dat tot de derde klas gedragen werd. Vanaf de vierde klas tooiden aankomende heren zich met bolhoed en wandelstok. Het streven van ouders om hun zonen langer in de korte broek te houden en als kinderen te behandelen zou wel eens verantwoordelijk kunnen zijn voor de schok waarmee het ontdekken van de seksualiteit juist in deze periode gepaard ging. Ook burgerdochters kregen in het laatste kwart van de negentiende eeuw met 12/14 jaar eerst halflange jurken in plaats van kinderkleding en pas na de 'bakvis'-leeftijd met 16/18 jaar lange jurken. Dan werden uitgaande jongedames ook geacht het haar op te steken en, indien protestant, evenals mannelijke leeftijdgenoten belijdenis te doen.

Terwijl voor arbeiderskinderen de verwisseling van kinderkleding voor werkkleding de meest ingrijpende overgang was, was voor burgerkinderen de bevordering tot jonheer of jongedame de meest geaccentueerde overgang. Dat kinderen van burgers (en grote of hereboeren) meer, en meer geritualiseerde overgangen kenden dan arbeiderskinderen die bovendien meer statusverandering meebrachten voor jongens dan voor meisjes, hangt samen met de hogere maatschappelijke eisen die aan de rol van huisvrouw en vooral van kostwinner in burger- (en boeren-) huishoudens gesteld werden. Mitterauer heeft in dit verband gewezen op de discontinuïteit in de levensloop die het gevolg was van het Europese huwelijkspatroon. Omdat in dit patroon trouwen (ca. 28 jaar voor de man en 26 jaar voor de vrouw) gekoppeld was aan de stichting van een eigen huishouden (en eigen beroeps- of bedrijfsinkomsten), vergde de overgang van onderschikking naar zelfstandigheid meer voorbereidingstijd en rituelen.⁵⁷

In tegenstelling tot Gillis ben ik van mening dat de jeugdige levensfase ook in de traditionele preindustriële samenleving gekenmerkt werd door duidelijke geledingen en overgangen.⁵⁸ Die geledingen en overgangen en de veranderingen daarin hadden hun pendanten in Duitsland en Frankrijk.⁵⁹ De geestelijke vader van het begrip 'rite(s) de passages' noemt in zijn handboek van de Franse volkskunde ook het ritueel van het aantrekken van de eerste broek en het krijgen van grotemensenkleren ter gelegenheid van de eerste plechtige communie. Hij tekent hierbij aan dat de feitelijke deelname aan het gezelschapsleven voorbehouden was aan jongeren van 16 jaar en ouder.⁶⁰ In vergelijking met Lutherse streken en landen was de belijdenis in Nederland een minder belangrijk overgangsritueel. In Calvinistische kerken had deze gebeurtenis een minder openbaar en dwingend karakter: veel doopleden deden nooit belijdenis en de leeftijd van de betrokkenen wisselde. Terwijl in het algemeen de leeftijdscesuren gelijk bleven, veranderden dus de betekenis en beleving van die cesuren met name in het laatst kwart van de negentiende eeuw. Dit kwam het duidelijkst tot uitdrukking in de kledingmores van burgerjongens.

Noten

- 1 Brief Jan den Besten, Noordeloos 22 okt. 1849, Central College Archives, Pella, Iowa.
- 2 Uitgangspunt voor het onderzoek vormden de geschriften en schrijvers vermeld in: P. Spigt, *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland* (Amsterdam 1985). Daarnaast zijn andere gepubliceerde egodocumenten geraadpleegd. Uit de verzamelde teksten zijn de naar mijn oordeel meest relevante of de meest sprekende getuigenissen in het betoog verwerkt.
- 3 Gegevens over leeftijdsgrenzen in de wetgeving zijn ontleend aan J.Th. de Smidt, *Compendium van de geschiedenis van het Nederlands privaatrecht* (Deventer 1977) en vooral aan H. Ankum, 'Cessation de la minorité' en 'Puissance parentelle et tutelle', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 44 (1976, 2) 291-335 en 45 (1977, 1) 117-153.
- 4 P. Gerbenzon en N.E. Algra, *Voortgangh des reches* (Groningen 1975) 279-291.
- 5 *Uitkomsten der derde tienjarige volkstelling 1849* ('s-Gravenhage 1852) X-XII.
- 6 Tj.W.B. de Haan red., *Folklore der Lage Landen* (Amsterdam-Brussel) 54-55 en 82.
- 7 N. Chomel en J.A. Chalmot, *Algemeen huishoudelijk [. . .] woordenboek* (Leiden 1778).
- 8 N. Chomel en J.A. de Chalmot, *Algemeen [. . .] woordenboek* (Amsterdam 1786-1793).
- 9 D. Bomhoff, *Nieuw groot woordenboek der Nederlandsche taal* (Leiden 1858).
- 10 I.M. en N.S. Calisch, *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal* (Tiel 1864) en J.H. van Dale, *Nieuw woordenboek* (Den Haag 1884) (1898 en 1914).
- 11 A. Winkler Prins, *Geïllustreerde encyclopaedie* (Amsterdam 1884-1888) en (J. Kramer), *Vivat's geïllustreerde encyclopedie* (Amsterdam 1906-1908).
- 12 In 1873 bereikten Nederlandse meisjes haar geslachtsrijpheid gemiddeld met 16,1 jaar, in 1976 met 13,4 jaar. Vroeger duurde de lengtegroei ca. 25 jaar, nu ca. 18 jaar. M. Mittrauer, *Sozialgeschichte der Jugend* (Frankfurt 1986) 12-13.
- 13 A. Loosjes Pz., *De man in de vier tijdperken zijns levens* (Haarlem 1809) 7-10.
- 14 S.J. van der Molen, *Levend volksleven* (Assen 1961) 298.
- 15 H. Adriaans, *Twee eeuwen kindermode* (Centraal Museum Utrecht 1983) 17.
- 16 D.C. DeJong, *With a Dutch accent. How a Hollander became an American* (New York-London 1944) 126, 149. Zie over 'uitzouten' of 'afzouten' W.J. Dekker, *Goedheilig man, trek je beste tabbaard an* (Amsterdam z.j.) 107-109.
- 17 W.J. Dekker, *Goedheilig man, trek je beste tabbaard an*. (Amsterdam z.j.) 107-109 en Van Dale, *Groot woordenboek* (1914) afzouten.
- 18 Cornelia de Groot, *When I was a girl in Holland* (Boston 1917) 43, 90, 115-117.
- 19 K. Slager, *Landarbeiders. Verhalen om te onthouden* (Nijmegen 1981) 76.
- 20 F. Livestro-Nieuwenhuis, *'Die jakken en rokken dragen'. Brabantse klederdrachten en streeksieraden* ('s-Hertogenbosch 1986) 16, 17, 62.
- 21 B. van den Bremen, *Dienen an de diek. Werkervaringen van knechten, meiden en boeren aan de IJsseldijk* (Kampen 1985) 45.
- 22 J.S. van Hessen, *Samen jong zijn. Een jeugsociologische verkenning in gesprek met vorigen* (Assen 1964) 140.
- 23 C. van Schaick, *Volksverhalen, Gotthelf naverteld* (Sneek 1850) 27-28.
- 24 J. Naaykens, *Noord-Brabant in grootvaders tijd 1870-1914* (Den Haag 1979) 95 en K. ter Laan, *Van Goor's folkloristisch woordenboek* (Den Haag 1974) jonge jongens.
- 25 De Groot, *When I was a girl*, 43; Slager, *Landarbeiders*, 115.
- 26 J.J.H. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden* (Utrecht 1985) 284.
- 27 Voornamen lotgevallen van J.D. te Winkel, Typescript U.B. Groningen, Nedersaksisch Instituut, FWI., 1-8.
- 28 Van der Molen, *Volksleven*, 108, 113.
- 29 C. van Schaick, *Geert. Een verhaal voor het volk, vooral ten platten lande* (Amsterdam 1847) 80 en idem, *Tafereelen uit het Drentsch dorpsleven* (Haarlem 1848, dl 1) 137.
- 30 J. Onnekes, *Zeden, gewoonten en gebruiken in de provincie Groningen* (Kuilenborg 1885) 42.
- 31 C. Scharren, *Het verloren paradijs* (Amsterdam 1948) 11 en L. van Deyssel, *Gedenkschriften* (Zwolle 1962, dl 1) 154.
- 32 Sv. E. Veldhuijzen, 'Memoires van W.P. van Stockum sr.', *Die Haghe* 1988, 175, 178.

- 33 H. de Buck, *Groninger jongensleven omstreeks het midden van de negentiende eeuw. Grepen uit de gedenkschriften van de 'Latijnsche jongen' Rinse (Koopmans) van Boekeren* (Groningen 1982) 19-21, 40-41, 46.
- 34 J.J. van Oosterzee, *Uit mijn levensboek. Voor mijne vrienden* (Utrecht 1883) 5-19.
- 35 P.H. Hugenholtz, *Indrukken en herinneringen* (Amsterdam 1904) 30-36.
- 36 L.C. Schuller tot Peursum, *Weggevolotene jaren* (Amsterdam 1917, dl 1) 9-61.
- 37 Scharten, *Verloren paradijs*, 118, 135, 144.
- 38 H. d'Ancona e.a., *Dag ouwe tijd* (Amsterdam 1972) 3.
- 39 N. Hoenderdos, *Ik vind het niet aardig van God. Herinneringen van een Mokums meisje* (Utrecht 1981) 28.
- 40 A.C.C. de Vletter, *Paljas* (Amsterdam 1920, 1e druk 1901) 91.
- 41 [J.Ph.M. Deel], *Een Haagsche patricier in den Franschen Tijd. Herinneringen aan het voorledene* (Zutphen z.j.) 92, 129, 132.
- 42 A. Pierson, *Willem de Clercq naar zijn dagboek* (Haarlem 1888, dl 1) 86.
- 43 J.H. Gunning Wzn., *Autobiographie* (Groningen 1934) 32, 19-20.
- 44 J.C.A. Fetter, *Herinneringen* (Arnhem 1958) 11-14.
- 45 J. Slangen, J.A.N. Knuttel, *Levensloop* (Leiden 1989, dl 1) 105-109 en Gunning, *Autobiographie*, 20.
- 46 I. Weber-Kellermann, *Der Kinder neue Kleider* (Frankfurt 1985) 78, 111-116.
- 47 H.G. Cannegieter, *De wereld voor vijftig jaar. Schetsen uit het kroningsjaar 1898* (Amsterdam 1948) 14.
- 48 J. ten Brink, *Het verloren kind* (Leiden 1892, 1e druk 1879) 112.
- 49 J. de Vries, *De martelaar, een roman voor den Koning* (Amsterdam 1856) 171.
- 50 D. Walda en W. Boezeman, *Vroeger* (Utrecht 1981) 11-12.
- 51 A. Salomons, *Toen en nu. Herinneringen uit een lang leven* (Den Haag 1961) 32.
- 52 J. ten Brink, *Eene schitterende 'carrière'* (Leiden 1892, 1e druk 1881) 119.
- 53 Cornelia Huygens, *Hoogenoord* (Amsterdam z.j., 1e druk 1892 dl 1) 6-7.
- 54 C. Veth, *Die goede, oude tijd* (Middelburg [1933]) 10.
- 55 M. Emants, *Liefdeleven* (Amsterdam 1916) 22.
- 56 J.H. Kruizinga, *Levende folklore in Nederland en Vlaanderen* (Assen 1953) 12.
- 57 Mitterauer, *Sozialgeschichte der Jugend*, 29-36, 59-73.
- 58 J.R. Gillis, *Youth in history. Tradition and change in European age relations 1700-present*. (New York 1974) 5-7.
- 59 Zie voor Duitsland Weber-Kellermann, *Der Kinder neue Kleider*, en Mitterauer, *Sozialgeschichte der Jugend*.
- 60 A. Van Gennep, *Manuel de folklore français contemporain*. (Parijs 1943, deel 1) 160, 161, 166, 184-185, 197.